

УДК 338.433:330.342

Кирилук Є.М.
доктор економічних наук, доцент
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

ПІДХІД У СИСТЕМНИЙ ДОСЛІДЖЕННІ АГРАРНИХ ВІДНОСИН: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

SYSTEM APPROACH TO THE INVESTIGATION OF AGRARIAN RELATIONS: THEORETICAL ASPECTS

АНОТАЦІЯ

У статті виявлено особливості та обґрунтовано теоретичні аспекти системного підходу до дослідження аграрних відносин. Визначено необхідність здійснення багатоаспектного аналізу структури аграрних відносин як складного поліфункціонального комплексу в системі економічних, суспільних відносин.

Ключові слова: аграрні відносини, економічні відносини, суспільні відносини, системний підхід, системні характеристики, поліструктурність, інтегральні властивості.

АННОТАЦИЯ

В статье выявлены особенности и обоснованы теоретические аспекты системного подхода к исследованию аграрных отношений. Определена необходимость осуществления многоаспектного анализа структуры аграрных отношений как сложного полифункционального комплекса в системе экономических, общественных отношений.

Ключевые слова: аграрные отношения, экономические отношения, общественные отношения, системный подход, системные характеристики, полиструктурность, интегральные свойства.

ANNOTATION

Features are deduced and the theoretical aspects of approach of the systems are reasonable to research of agrarian relations. The necessity of realization of multidimensional analysis of structure of agrarian relations is certain as a difficult multifunction complex in the system of economic, public relations.

Keywords: agrarian relations, economic relations, public relations, system approach, system descriptions, poly-structural, integral properties.

Постановка проблеми. Продовольча проблема протягом усього історичного розвитку людства була й залишається однією з найбільш актуальних як у світовому масштабі, так і в межах окремих країн. В умовах її загострення особливого значення набувають дослідження специфіки й обґрунтування напрямів розвитку аграрних відносин, адже рівень продовольчого забезпечення населення будь-якої країни визначають передусім процеси, що відбуваються в цій сфері економічних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аграрні відносини й ринок продовольства завдяки своїй винятковій суспільній значущості та впливу на соціально-економічний розвиток завжди знаходились у центрі економічних досліджень. Теоретико-методологічні основи дослідження аграрних відносин були закладені В. Петті, Ф. Кене, А. Смітом, Дж. Андерсоном, Д. Рікардо, К. Марксом, Г. Джорджем, Р. Елі, А. Маршаллом, М. Зібером, К. Каутським, М. Туган-Барановським, О. Чаяновим. Значний внесок у розв'язання актуальних для

сучасного етапу розвитку аграрних відносин проблем зробили такі відомі вчені-аграрники, як А. Алтухов, В. Боев, І. Лукінов, М. Малік, В. Месель-Веселяк, В. Миросердов, О. Онищенко, Б. Пасхавер, П. Саблук, В. Трегобчук, О. Шпичак, В. Юрчишин та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проте, незважаючи на посилення уваги до проблематики розвитку аграрних відносин в умовах зростання цін на продовольство та загострення продовольчої проблеми, більшість наукових досліджень мають практичну спрямованість. Спостерігається певне зниження уваги до методологічних аспектів економічних досліджень, вбачається недостатня розробленість теоретичних проблем аграрних відносин. Крім того, відсутнє системне бачення місця і ролі аграрних відносин в економічній системі: їх трактують надто звужено. У більшості наукових джерел аграрні відносини визначаються як «виробничі відносини в сільському господарстві, що визначаються характером землеволодіння і землекористування» [1, с. 19] і т. д. Це свідчить про недостатньо глибокий аналіз їх сутності, у результаті чого аграрні відносини ототожнюються із земельними. Водночас аграрні відносини є сукупністю не лише економічних (виробничих), але й соціальних, культурно-моральних відносин між людьми, що базуються на системі їх різноманітних інтересів, прагнень, на загальнолюдських цінностях селянства. Відповідно, це складова не лише економічних, а й суспільних відносин, як більш ширшої категорії. Аграрні відносини, за своєю суттю, є взаємопов'язаною єдністю технологічних, соціально-економічних, організаційно-інституційних і політичних відносин.

Існує об'єктивна необхідність удосконалення теоретичного інструментарію дослідження аграрних відносин, розвитку системного підходу до пізнання їх сутності, взаємозв'язку й взаємовпливу з процесами трансформації національних економічних систем.

Мета статті полягає у виявленні особливостей та обґрунтуванні теоретичних аспектів системного підходу до дослідження аграрних відносин.

Викладення основного матеріалу дослідження. Згідно із системним підходом, визначення сутності й структуризація аграрних від-

носин мають здійснюватися в рамках більш ширшої категорії – «економічні відносини». У сучасній економічній теорії немає її єдиного визначення. У більшості наукових праць з економічної теорії ця категорія вживається як синонім виробничих відносин у широкому розумінні. Хоча деякі науковці, наприклад, автори колективної праці за редакцією В. Базилевича, взагалі не застосовують термін «виробничі відносини», коли аналізують сутність і складові саме економічних відносин [2, с. 69–70]. Твердження про те, що категорія економічних відносин є ширшою (оскільки вони означають відносини між людьми не лише з приводу виробництва, а й розподілу, обміну та споживання матеріальних і нематеріальних благ), дістало відображення у вітчизняній економічній енциклопедії – фундаментальній економічній праці за ред. Б. Гаврилишина. У ній при викладенні науковцями структури економічних систем виробничі відносини ототожнюються винятково з відносинами економічної власності, а техніко-економічні й організаційно-економічні відносини виокремлюють від них [3, с. 444].

Однак якщо ґрунтовно проаналізувати останні, то виявляється, що організаційно-економічні відносини – «це відносини між людьми з приводу застосування способів і методів організації та управління суспільним виробництвом», техніко-економічні відносини – «відносини між людьми з приводу створення та використання ними знарядь і предметів праці у процесі виробництва» [2, с. 70]. Таким чином, наведені вище визначення дають вагомий підстави стверджувати, що як організаційно-економічні, так і техніко-економічні відносини є нічим іншим, як складовими виробничих відносин, адже перші характеризують відносини в процесі організації виробництва як такого, другі – безпосередньо стан виробництва, його структуру, поділ і кооперацію праці, спеціалізацію та концентрацію виробництва. Отже, викладення у фундаментальній економічній енциклопедії структури економічних систем стосовно виробничих відносин є дискусійним.

При здійсненні предметного дослідження виникає така методологічна проблема: або структура економічних відносин (включає організаційно-економічні, техніко-економічні та соціально-економічні (відносини власності)) висвітлюється науковцями хибно, або справді поняття економічних і виробничих відносин необхідно вживати як синоніми. Якщо правильним є друге твердження, то відносини обміну засобами й продуктами праці на ринку теж слід називати виробничими, хоча вони такими не є. Аргументи про те, що маються на увазі виробничі відносини в широкому розумінні, на нашу думку, є недостатньо обґрунтованими.

У контексті цього підтверджується необхідність застосування системного підходу в дослідженні економічних відносин. Тоді стає зрозумілим, що система економічних відно-

син є поліструктурним утворенням, яке можна розглядати в різних аспектах: структурному, функціональному, галузевому, інституційному тощо. З позиції функціонального аспекту економічні відносини є ширшим поняттям, оскільки виробничі відносини охоплюють лише фазу виробництва, але не охоплюють фази розподілу, обміну і споживання.

Отже, економічні відносини – категорія багатопланова, що поєднує різного роду відносини: власності, організаційні, управлінські, ринкові тощо – що в сукупності становлять систему відносин. Наприклад, для кожної фази економічних відносин можна виділити наступні їх види: на стадії виробництва ними є організаційні, технологічні, соціально-економічні відносини. У фазі розподілу виникають відносини щодо розподілу засобів виробництва, продуктів праці. У процесі обміну проявляються відносини з приводу оцінки об'єктів власності та їх обміну, на стадії споживання виникають відносини щодо споживання засобів виробництва й робочої сили, продуктів праці.

Структура економічних, зокрема, й аграрних відносин, є надзвичайно складною, багатовимірною, тому для побудови логічно взаємопов'язаної системи категорій слід спиратися на багатоаспектний аналіз структури економічних відносин. При цьому необхідно зважати на значення різних аспектів у висвітленні сутності економічних відносин і побудови системи категорій.

Особливості елементної структури будь-якої системи зумовлюють можливість не одного, а цілої низки структурних зрізів. Відповідно, вона може бути описана багатьма комбінаціями різноманітних елементів, поєднаних різного роду зв'язками. Оскільки аграрні відносини є достатньо складною категорією і можуть мати декілька аспектів свого вираження, при їх дослідженні з'являється можливість представити кожне таке вираження цілісною системою, з певною структурою і механізмами побудови взаємовідносин між елементами, тобто сукупністю структурних і функціональних інваріантів систем, що відображають економічні, соціальні, організаційні, інституційні та інші сторони аграрних відносин.

Аграрні відносини виступають, з однієї сторони, як підсистема, що здійснює безпосередній вплив на динаміку економічного зростання, макроекономічні пропорції та макроекономічну рівновагу, тобто на процеси еволюції економічних систем, а з іншої сторони, самі знаходяться під прямим чи опосередкованим впливом всіх компонентів економічної системи та динаміки їх еволюції загалом. Аграрні відносини можуть бути виділені з макроекономічної системи й представлені як самостійна економічна система більш низького порядку.

Одночасно з макроекономічної моделі аграрних відносин можна виділити в якості певної цілісності відносини власності, рентні відно-

сини, відносини обміну на аграрному ринку тощо, які, залежно від ступеня деталізації дослідження, будуть виступати або окремими системами, або ж підсистемами чи їх елементами. Це загалом ускладнює процес системного пізнання аграрних відносин, зумовлює різноманітність підходів до їх структурно-системного визначення.

Економічні відносини, у т. ч. й аграрні, – це складові системи вищого порядку – суспільних відносин, котрі розглядаються як відносини, що містять такі елементи: 1) суб'єкти з їх статусами, цінностями і нормами, потребами й інтересами, стимулами та мотивами; 2) цілі та змістовий характер діяльності суб'єктів, особливості їхньої взаємодії – еквівалентність чи нееквівалентність обміну, міра самостійності чи контрольованості дій; 3) структури та норми, що забезпечують стійкість відносин, їх інституціоналізацію [4].

Суспільні відносини, відповідно до сфер життєдіяльності суспільства, поділяються на економічні (які є системоутворюючими), соціальні, політичні, моральні, ідеологічні тощо. Хоча кожен із цих типів суспільних відносин має свої специфічні особливості, необхідно враховувати їх тісний взаємозв'язок і взаємовплив. Наприклад, соціальні відносини формуються на основі певного статусу різних суб'єктів у соціальній структурі суспільства або в суспільстві загалом. Водночас цей статус багатовимірний, в чому визначається роллю та місцем суб'єктів в системі відносин виробництва розподілу, обміну та споживання, тобто економічних відносин.

Конкретний зміст суспільних відносин історично змінюється разом зі змінами самого суспільства. Поступово виникають і стверджуються у повсякденному житті людей нові елементи цих відносин, які набувають характеру соціальних інститутів, що поступово відтворюють і себе, і свої взаємовідносини в рамках цілісної системи. Розрізняють безпосередні та опосередковані, прямі й непрямі, формалізовані та неформалізовані відносини. Це стосується й структури аграрних відносин. Важливе значення для суб'єктів має паритетність чи диспаратність їх взаємовідносин, а також пов'язані з ними проблеми рівності й нерівності, кооперації та конкуренції, панування і підпорядкування, антагонізму і співпраці. Таким чином, підтверджується теза про полісистемність аграрних відносин.

Термін «аграрний» дослівно (від лат. *agrarius*) означає «земельний». Однак аграрні відносини не залишаються незмінними – вони постійно збагачуються залежно від розвитку форм господарювання, способів координації економічних процесів тощо. Зміст цієї економічної категорії поповнюється мірою розвитку економічних відносин. Її взаємозв'язок з іншими економічними категоріями відображає тенденції розвитку економічної системи загалом.

Тому в логіці сучасного дослідження принциповою є проблема виявлення тотожності або відмінності земельних і аграрних відносин. У більшості літературних джерел аграрні відносини трактуються: як виробничі відносини в сільському господарстві, що визначаються характером землеволодіння і землекористування; як економічні відносини, що складаються в суспільстві з приводу володіння і використання землі як головного засобу сільгоспвиробництва. Наведені вище визначення слушні стосовно аналізу суто виробничих відносин, однак вони не охоплюють значної частини відносин з приводу розподілу доходів (окрім рентних), а також обміну аграрної продукції. Слід уникати надто спрощеного трактування аграрних відносин, оскільки вони виникають і розвиваються на різних стадіях виробництва, розподілу, обміну і споживання. Аграрні відносини формуються як між економічними агентами всередині сільського господарства як особливої галузі економіки, так і у сфері міжгосподарських зв'язків з іншими галузями, а також охоплюють відносини економічних суб'єктів із державою.

Ці сутнісні характеристики аграрних відносин дістали відображення у працях деяких сучасних дослідників. Так, аграрні відносини у вітчизняній «Економічній енциклопедії» визначаються як «особливий вид економічних відносин у суспільстві між його членами, господарствами, державою з приводу привласнення різних об'єктів власності, а також землеволодіння, землекористування, реалізації сільськогосподарської продукції та розподілу доходів господарств» [3, с. 18]; у колективній праці за ред. Д. Базилевича – як «складова частина економічних відносин, які виникають у сільському господарстві з приводу володіння й використання землі як головного засобу сільськогосподарського виробництва, а також виробництва, розподілу, обміну й споживання сільськогосподарської продукції та послуг» [2, с. 297].

Звісно, специфіку аграрних відносин визначає те, що в сільському господарстві основним засобом виробництва є земля. Тому аграрні відносини, що у певному аспекті є ширшою категорією, включають земельні. Цей аспект стосується власне дослідження саме аграрної сфери – сфери сільськогосподарського виробництва, розподілу, обміну аграрної продукції тощо. Але поза аграрною сферою земельні відносини існують самостійно, окремо від аграрних відносин, хоча їх взаємозв'язок і взаємовплив є очевидними. Разом із тим землі несільськогосподарського призначення є об'єктом земельних відносин, що виходять за межі аграрних. Це землі населених пунктів, видобувної промисловості, під промисловими й іншими об'єктами несільськогосподарського призначення, землі транспортних й електроенергетичних магістралей тощо.

Форми земельних відносин, що існували в процесі суспільного розвитку, ґрунтовно досліджені економічною наукою. Але ототож-

нення земельних і аграрних відносин, безсистемний підхід до їх вивчення та акцентування уваги на окремих елементах аграрних відносин (наприклад, на рентних) залишали остаточно нез'ясованим питання істинної змістовності аграрних відносин, не вирішували проблеми змістовної наповненості їх. Якщо вплив земельних відносин на аграрні переважно доведений і об'єктивно зумовлений, то зворотний вплив аграрних відносин на земельні потребує ґрунтовнішого дослідження.

На наш погляд, аграрні відносини розвиваються з певною мірою самостійності, незалежності від земельних, позаяк земельні відносини є більш консервативними. За умов приватної власності на землю, що існує в розвинених країнах тривалий час, не можна не відзначити суттєвий прогрес в еволюції аграрних відносин. Розвиток останніх зумовлює, своєю чергою, позитивні зміни у відносинах власності на землю. Це особливо чітко можна спостерігати на прикладі розвитку сільського господарства США. Починаючи від 1930 р. в цій країні запроваджено державні програми з підтримки фермерських цін, доходів, обсягів виробництва, стимулювання наукових досліджень, розширення обсягів фермерського кредитування, страхування врожаю тощо.

Об'єктивні чинники, а також виважена аграрна політика зумовили те, що сільське господарство США мало вищі темпи зростання продуктивності праці порівняно з іншими галузями. У певний час, на думку авторів «Економікса», воно було предметом заздощів у всьому світі. Швидкі темпи зростання сільського господарства в результаті реалізації державних фермерських програм забезпечили суттєву вигоду американській економіці загалом.

Викладене вище дає підстави для висновку, що за стабільних форм земельних відносин, базованих на приватній власності та усталених формах землекористування, вдосконалення аграрних відносин за активної участі держави стало вирішальним чинником успішного розвитку сільського господарства розвинених країн.

Докорінні зміни системи землеволодіння і землекористування цих країн припали на період буржуазних революцій XVII–XIX ст. Згодом земельні відносини не зазнавали суттєвих змін, а вдосконалення аграрних відносин у цих країнах спрямовувалося (особливо після Другої світової війни) на розвиток великотоварного сільськогосподарського виробництва на базі сучасної техніки, інших досягнень НТП, запровадження розвинених форм ринкової взаємодії за активної підтримки держави.

Отже, ґрунтовний аналіз аграрних і земельних відносин дає підстави для низки висновків: 1) аграрні відносини не тотожні земельним; 2) земельні відносини є основою аграрних відносин, але не справляють єдино визначального впливу на розвиток останніх; 3) удосконалення аграрних відносин за сформованих земельних

відносин створює передумови для прогресивного розвитку аграрного виробництва; 4) ефективна організація відповідних аграрних відносин залежить від наукової глибини їх вивчення та визначення на цій основі напрямів і методів раціонального формування їх у тісному взаємозв'язку із земельними відносинами.

Однією з глибинних причин недостатньої ефективності вітчизняної аграрної політики було те, що вона не мала на озброєнні ґрунтовних, по-справжньому наукових розроблень проблематики аграрних відносин як складного структурного комплексу в системі економічних (суспільних) відносин. У рамках обмеженого розуміння аграрних відносин не враховувалися такі важливі процеси функціонування аграрної сфери, як місце безпосереднього виробника при розподілі та обміні продукції – важливих фазах економічних відносин, що поєднують виробництво і споживання. Зокрема, відносини споживання необхідно вважати мотивувальним, генерувальним, але не визначальним блоком у системі аграрних відносин. Наприклад, насиченість споживчого ринку США продовольством та іншими товарами аграрного виробництва створює проблеми високопродуктивному сільськогосподарському виробництву. Держава вирішує цю проблему активним стимулюванням експортної діяльності, зовнішнього попиту на американську продукцію. І це не лише американська особливість – переважна більшість розвинених країн використовують широкий спектр заходів щодо ефективного розвитку аграрного ринку, основою яких є активна державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників.

Після розпаду Радянського Союзу більшість економістів вважали, що саме по собі реформування відносин власності, земельних відносин, безвідносно до розвитку інших складових аграрних відносин, сприятиме значному підвищенню ефективності виробництва сільськогосподарської продукції, зростанню добробуту сільського населення. Однак виявилось, що така методологічна позиція була невірною [5, с. 83].

На думку В. Милосердова [6], лише за рахунок зміни форми власності й господарювання неможливо стабілізувати виробництво та підвищити ефективність функціонування аграрної сфери. Вплив тієї чи іншої системи землеволодіння на успіхи сільського господарства мізерний у порівнянні з впливом інших економічних чинників.

Висновки. Недостатня обґрунтованість результатів, отриманих у ході численних досліджень аграрних відносин у період їх реформування, була пов'язана, на наш погляд, з ігноруванням основного методологічного прийома, з якого повинне починатись будь-яке дослідження, – побудови «сходинки системних основ». Ефективність діяльності, певну закономірність функціонування системи неможливо визначити, знаходячись «всередині системи».

Для повного пізнання системи необхідно стати над нею, тобто уявити досліджувану систему з точки зору її загальних цілей і завдань [7, с. 28], тому найпершим кроком з точки зору методології системного підходу до аналізу аграрних відносин є теоретичне обґрунтування і побудова більш широкої концептуальної конструкції (більш широкої системи), ніж самі аграрні відносини, що й зроблено у нашому дослідженні.

Аграрна сфера розвивається під впливом і в рамках відповідних соціально-економічних відносин, загального рівня розвитку продуктивних сил. У процесі цього розвитку змінюються аграрні відносини, господарські форми організації ведення землеробства, виникають нові технології, посилюються зв'язки аграрної сфери з іншими галузями народного господарства, формується агропромисловий комплекс. Змінюється важлива складова аграрних відносин, яка включає соціально-економічні умови життя сільського населення, що не тільки зближує його з міським, але й забезпечує певні переваги. Це стало реальністю в розвинутих країнах світу.

Успішний динамічний розвиток аграрної сфери можливий лише в тому випадку, коли соціально-економічна система створює адекватні умови для ефективної реалізації об'єктивних закономірностей системи аграрних

відносин. Не викликає сумніву й не потребує доведення активний вплив аграрної сфери на розвиток національної економіки, на соціально-економічний прогрес загалом. Тому перспективи подальших розробок полягають у дослідженні аграрних відносин у їх взаємозв'язку й взаємовпливу з процесами еволюції суспільних відносин.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров ; 4-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1986. – 1599 с.
2. Базилевич В.Д., Попов В.М., Базилевич К.С. та ін. Економічна теорія: Політекономія / [В.Д. Базилевич, В.М. Попов, К.С. Базилевич та ін.] ; під ред. В.Д. Базилевича ; 5-те вид., стер. – К. : Знання, 2006. – 615 с.
3. Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 1 / Б.Д. Гаврилишин (гол. ред.). – К. : Академія, 2000. – 864 с.
4. Новая философская энциклопедия : в 4-х т. / Институт философии РАН ; науч.-ред. совет: В. Степин и др. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://iph.ras.ru/enc.htm>.
5. Кирилюк Є.М. Роль власності на сучасному етапі розвитку аграрних відносин / Є.М. Кирилюк // Галицький економічний вісник. – 2011. – № 2(31). – С. 80–87.
6. Милосердов В.В. Крестьянство России в глобальном мире / В.В. Милосердов. – М. : Росинформагротех, 2009. – 391 с.
7. Цыгичко В.Н. Руководителю – о принятии решений / В.Н. Цыгичко. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 272 с.